

Légy spontán! (A kettős kötés logikája)

I. BEVEZETÉS

Írásomban az irracionitásnak (az analitikus filozófiában) keveset vagy egyáltalán nem tárgyalt típusát, a kettős kötést, pontosabban ennek egyik alesetét, a „Légy spontán!”-t vizsgálom. A kettős kötés Gregory Bateson és kutatótársai a skizofréniáról alkotott elméletének a kulcsfogalma (Bateson et al. 1956, Bateson 1972). A „skizofrén” családok kommunikációja nagymértékben inkonzisztens, skizofrén tagjuk egyáltalán nem kommunikatív, és szinte teljesen érzéketlen a társadalmi relációkat illetően. A kutatókat az érdekelte, hogy milyen interperszonális kapcsolatok sorozata idézhette elő ezeket a konvenciókat sértő kommunikációs szokásokat. Úgy vélték, a döntő a következő kérdés megválaszolása: X személy miért véli úgy, hogy egy családban vagy nagyobb társadalmi egységben (azaz interperszonális relációkban) hozott bármely döntése mások büntetését vonja maga után? A választ egy furcsa kommunikációs jelenségben, az úgynevezett paradox parancsokban (*paradoxical injunctions*) találták meg, melyeknek egy konkrét megnyilvánulása a „Légy spontán!”. A paradox parancsokból származó kettős kötésre adott példájuk a következő. Az anya ezt mondja a gyerekének: „Ne tedd ezt és ezt, különben megverlek!” Ezzel egy időben pedig arra kéri, hogy „Ezt ne tekintsd büntetésnek!”, vagy „Ne kételkedj a szeretetemben, amikor arra kérlek, hogy ne tedd ezt és ezt, és megbüntetlek!”. A kettős kötés csak akkor jön létre, ha mindeközben megtiltja neki, hogy utaljon a kommunikáció paradox voltára: „Ne feleelj!”

Bateson és társai szerint a következő feltételek fennállása esetén beszélhetünk kettős kötésről. (1) Szükséges hozzá két vagy több személy, akik közül az egyik az „áldozat”. A másik (vagy többi) személynek olyan autoritásnak kell lennie, akit az áldozat nagyra tart, kötődik hozzá és fél tőle. (2) A kettős kötés az áldozat folyamatosan visszatérő élménye, melytől nem tud szabadulni, nem egyetlen, rövid időn belül feldolgozható traumatikus tapasztalat. (3) A harmadik feltétel olyan szituáció megléte, melyben az áldozat a következő „elsőfokú parancsokat” kapja: (a) Tedd X-et, különben megbüntetlek! (b) Ne tedd X-et, különben megbüntetlek! (c) vagy (a) és (b) parancsot kapja egyszerre. A beígért büntetés lehet a szeretet megvonása, az autoritás gyűlöletének vagy a dühének

kifejezése stb. (4) Azok a magasabb szintű és absztraktabb (gyakran non-verbális) „másodfokú parancsok”, amelyeket az áldozat kap, konfliktusba kerülnek az „elsőfokú parancsokkal”. Például: „X-et kell tenned, de csak azért, mert te akartod!”, azaz „Légy spontán!” (5) A kettős kötés előidézéséhez szükség lehet egy „harmadfokú parancsra” is, mely megtiltja az áldozatnak, hogy elmeneküljön az autoritás által előidézett, kényszerű döntés elől. (6) Bateson szerint a fenti feltételek mindegyikének nem kell fennállnia abban az esetben, ha korábbi tapasztalatai eredményeként az áldozat a világot a kettős kötés mintázatain keresztül látja.

A fenti feltételek Bateson és társai szerint nem okoznak automatikusan olyan kettős kötetést, amely skizofréniához vezet. Akkor válik a kommunikáció patológiussá, ha az adott ágens (az „áldozat”) nem képes megtanulni, hogy miként alakíthatók át a kettős kötés mintázatai. Bateson (1972. 159–176) szerint a problémát a deutero-tanulásra való képtelenség okozza. A deutero-tanulást megkülönbözteti az egyszerű tanulástól, melyet proto-tanulásnak nevez. A proto-tanulás a viselkedés adaptációja a megerősítés kontingenciáira (vö. Skinner 2004. 45) adott válaszban. A „deutero-tanulás” proto-tanulásban végbemenő változást jelölő terminus. A változás csak akkor következik be, ha az adott ágens megérti annak a szituációnak szerkezetét, amelyben a proto-tanulás végbemegy. A proto-tanulás reprezentálható egy tanulási görbe révén, amely azt ábrázolja, ahogy a kísérlet során a helyes válaszok százalékos aránya nő egymást követő próbálkozások (*trials*) mennyiségével arányosan. A személy a kísérlet vezetője által adott problémát minden egyes sikeres próbálkozást követően gyorsabban oldja meg. Ha ugyanaz a személy azonos vagy különféle tanulási tapasztalatok sorát éli át, akkor a proto-tanulási görbéje minden egyes sikeres tapasztalatot követően meredekebben emelkedik, ami azt jelzi, hogy proto-tanulása egyre gyorsabbá válik. A deutero-tanulást a kísérleti alany meghatározott számú próbálkozását követő helyes válaszok arányának növekedése ábrázolja.

A deutero-tanulás az innováció és a humor forrása is lehet, ha létrejöttének különféle kontextusaira a személy a tanulás tanulásának habituálódott mintázataival válaszol. A kettős kötés csak akkor okozhat skizofréniát, ha patológus deutero-tanulás kíséri, szemben a tanulás tanulásának képességével, mely egyenesen kívánatosá teheti a kettős kötések.

A kettős kötések szekvenciái által létrehívott kontextusok a pszichikai változások előidézésének akaratlan vagy akaratlagos eszközei. Olykor rombolóak, máskor építőek. Pszichotikussá vagy pszichopatává tehetnek valakit, de az eredetiség forrásai is lehetnek. A kettős kötések éppen úgy használhatók terápiás célokra, mint rombolásra. Bateson szerint a kettős kötés az innováció és a humor mellett lehet a költészet, a vallás, a hipnózis, a megváltozott tudatállapotok előidézője is.

II. A „LÉGY SPONTÁN!” PARADIGMATIKUS FORMÁI

A kettős kötés nem azonosítható olyan szituációval, amelyben egy személy nem tud menekülni az egymásnak ellentmondó elvárások szorításából. Bár tartalmaz ellentmondó elvárásokat, kettős kötésről csak abban az esetben beszélhetünk, ha az elvárásokat olyan autoritásként kezelt személyek fogalmazzák meg, akiket az „áldozat” respektál. A kettős kötés patológikus formájára jellemző, hogy az áldozat, amennyiben bármely egymásnak ellentmondó elvárásnak eleget tesz, büntetést kap érte. Az ellentmondó elvárás tipikus formája az, amikor az adott autoritás azt akarja, hogy az áldozat tegyen meg valamit, de ne azért, mert ezt kívánja tőle, hanem magától, spontán módon. A következőkben a „Légy spontán!” két paradigmaticus fajtáját vizsgálom. Az egyik az, amikor az autoritás azt akarja, hogy az áldozat azt tegye, amit az autoritás akar, de saját akaratából. A másik esetben pedig az autoritás azt akarja, hogy az áldozat azt érezze, amit az autoritás akar, vagyis olyan dolgot akarjon az áldozat spontán módon, ami akaratlan.

Először vizsgáljuk meg az első esetet! Géza, Béla apja, azt akarja, hogy fia a kettős kötés logikájának megértése céljából elolvassa Orwell *1984* című regényét. Géza tehát azt szeretné, ha fia elolvasná a regényt, de nem azért, mert ő erre kényszeríti, hanem saját akaratából. „Nem akarom arra kényszeríteni, hogy olvassa el a regényt, de ha mindent ráhagyok, akkor egész nap a számítógép előtt ücsörög. Azt szeretném, ha szabad akaratából olvasná el a művet, de tudom, hogy ha nem kényszerítem rá, akkor nem olvassa el. Azt akarom, hogy Béla értelmesen töltse az időt, de úgy, hogy ő akarjon így élni, és nem azért, mert én rákényszerítem.” A „Légy spontán!” típusú paradox utasításnak paradigmaticus esete az apa által létrehívott kommunikációs csapda.

Ha meg kívánjuk érteni, hogy az apa *miért* szeretné, hogy fia elolvassa Orwell regényét, akkor erre a „miért” kérdésre csak az indokokkal történő magyarázat révén tudunk válaszolni (vö. Davidson 2001. 3–19). Van egy számára értékesnek látszó célja (hogy Béla a kettős kötés logikájának megértése céljából elolvassa a regényt), és vágyik rá, hogy elérje, valamint egy vélekedése vagy vélekedései arra vonatkozóan, hogy vágyott célját mi módon cselekedve teljesítheti be. A vélekedés–vágy páros és a cselekvés kétféleképpen viszonyul egymáshoz: egyrészt logikai, másrészt oksági kapcsolatban állnak. A vágyak és vélekedések tartalmának olyan „nézőpontnak”, propozicionális attitűdnek kell lennie, ahonnan a cselekvés kívánatosnak látszik. A vélekedések és vágyak magyarázatul szolgálnak arra, hogy az apa miért szeretné, hogy fia elolvassa a könyvet. Vágyik arra, hogy fia értelmesen töltse az idejét (jobban értse a kettős kötés logikáját), és úgy véli, ha elolvastatja vele Orwell *1984* című regényét, akkor eléri ezt a vágyott célt. A fent bemutatott logikai kapcsolaton túl a vélekedés–vágy páros oksági kapcsolatban is áll a kívánatosnak ábrázolt cselekvéssel. Az indokok akkor szolgálnak valódi magyarázatul az adott cselekvésre vonatkozóan, ha a cselekvés okaivá válnak, azaz a logikai megfontolásokkal összhangban ők okozzák a cse-

lekvést. Vagyis az apának az a vélekedése, hogy fia jobban fogja érteni a kettős kötés logikáját, ha elolvassa Orwell regényét, azt okozza, hogy megkéri a fiát, olvassa el a művet. Ugyanakkor vannak olyan vélekedés–vágy párosok, amelyek oksági kapcsolatban vannak egy adott cselekvéssel, de nem áll fenn közöttük logikai kapcsolat, azaz egy olyan indítékrendszer, amely vonzóvá teszi a cselekvést azáltal, hogy egy elképzelt jövőbeli cél elérésének eszközeként reprezentálja. Például ha Géza úgy vélné, hogy Béla akkor tölti értelmesen az idejét, ha elolvassa Nabokov *Lolita* című regényét, majd azt kérné Bélától, hogy olvassa el az 1984-et.

A cselekvés valódi indítéka különbözik a cselekvés előtti megfontolásoktól, illetve az utólagos igazolásoktól (vö. Grünbaum 1996. 109–127). A magyarázat során csupán az az indok vehető figyelembe, amely alapján a cselekvés valóban végbement. A megfontolások és az utólagos igazolások esetében viszont akkor is nyugodtan állíthatjuk, hogy valamely viselkedés indokai, ha nem válnak a cselekvő viselkedésének okává. Géza hosszan fontolgathatná, hogy elolvastatja Bélával Orwell regényét, azután mégsem szólna neki. Vagyis indokai nem válnának okokká, ezért nem magyaráznák a cselekvését, ugyanakkor az indokok választ adnának arra a kérdésre, hogy miért voltak ilyen megfontolásai. Az indokokkal történő utólagos igazolás esetében arra kapunk választ, hogy miért ezeket az utólagos magyarázatokat használta. Géza, miután szembesülne vele, hogy hosszú fontolgatásai ellenére – amelyek vonzóvá tették számára azt a célt, hogy Béla elolvassa Nabokov regényét –, Orwell művét ajánlja neki, megpróbálna utólagos indokokat találni döntése megalapozása érdekében, hogy az előzetes terve és az azt követő cselekvése közötti konzisztenciát megőrizze. Mondhatná például azt, hogy azért cselekedett előzetes megfontolásai ellenére, mert egy belső hang ezt súgta neki, és ő hallgatott rá.

A magyarázó indokok motiváló indítékok, míg a megfontolások és igazolások nagy előfordulási valószínűséggel nem azok. A fenti megkülönböztetés nagyon fontos, hiszen az utólagos magyarázat esetén gyakran hamis indoklást ad a személy cselekedeteinek motívumairól.

Ebben a fogalmi keretben értelmezve az apa, miközben megköveteli, hogy ne az ő indokai által okozott indokok váljanak fia cselekvésének okává; elvárja, hogy fia úgy cselekedjen, mintha az apa indokai által okozott indokok váltak volna cselekvése okává. Vagyis az apa azt akarja, hogy a fia cselekvését ne az ő (az apa) K1 kívánságának való megfelelni vágyás motiválja, hanem olyan mentális ok, amely akkor idézne elő cselekvést, ha az apa K1 kívánságának való megfelelni vágyás I1 indoka volna.

Mikor nem válna kettős kötéssé az apa követelése? Ha a következőt mondaná: „Azt akarom, hogy a kettős kötés logikájának megértése céljából olvasd el Orwell regényét!” A kettős kötetést az idézi elő, hogy ehelyett azt akarja a gyerektől, hogy magától, azaz spontán módon akarja elolvasni a regényt. „Azt akarom, hogy azt akard, amit én akarok, de szabad akaratodból, és nem azért, mert

nincs más választásod, mint követni az akaratomat!” Nem csupán azt követeli a gyerektől, hogy helyes dolgot cselekedjen, de azt is, hogy mindezt helyes *okból* tegye, vagyis ne az apa akaratát kövesse. Az apa akkor is elégedetlen a fiával, ha nem követi az apja akaratát, és akkor is, ha igen. Miért is? Ha fia nem olvassa el a regényt, akkor nyíltan ellene szegült az apja akaratának, aki emiatt nem elégedett vele. Ha elolvassa, akkor pedig azért nem elégedett az apa, mert az apa indokai okozták a fiú cselekvését, amit az apa nem akar, hiszen azt szeretné, ha a fia saját indokai okoznák a cselekvését. Az apa szintén csapdába kerül: ha rákényszeríti a gyerekekre az akaratát, akkor nem érte el a célját, de ha nem kényszeríti rá, akkor sem.

A kommunikációs csapdát az apa egymásnak ellentmondó indokai idézik elő. Az első indoka az, hogy Béla elolvassa Orwell regényét. Az apa arra vágyik, hogy fia megértse Orwell üzenetét, és úgy véli, ha megkéri Bélát arra, hogy elolvassa a regényt, akkor eléri a vágyott célt. A fenti megfontolások arra motiválják, azt okozzák, hogy megkérje Bélát, olvassa el a könyvet. Béla cselekvésének okaivá az apa indítékai válnak. A kettős kötés az apa második indítékából adódik, vagyis abból, hogy nem elégszik meg azzal, hogy a fia elolvassa a regényt, hanem azt is szeretné, hogy mindezt saját motívumából tegye. Az apa azt akarja, hogy fia olyan ember legyen, akit érdekelnek az efféle regények. Vágyik rá, hogy a fia a kettős kötés logikája iránt érdeklődő entellektüelként éljen. Úgy véli, hogy ez a vágya csak abban az esetben teljesül, ha a fia saját motívumai alapján olvassa el Orwell regényét – mely szerinte a kettős kötésre épül –, nem pedig azért, mert ő erre kényszeríti.

Most vizsgáljuk meg a „Légy spontán!” azon fajtáját, amikor az autoritás arra kényszeríti az áldozatot, hogy akarattal érezzen valamit! Ebben az esetben Géza nemcsak azt szeretné, ha fia elolvassa a regényt, hanem azt is, hogy tetsszen neki. Az esztétikai ítélet a műre adott érzelmi válaszon és személyes találkozáson alapul. Vagyis nem elég, ha Béla elolvassa a művet, esztétikai ítélete (egy érzelmi vallomáshoz hasonlóan) lehet őszinte vagy hazug, attól függően, hogy valóban tetszik neki a regény, vagy csupán színleli. Az apa azt akarja, hogy a gyermeke azt cselekedje, amit ő követel tőle, de akaratlanul. Vagyis a fia olyan mentális állapotba akarjon kerülni, amelybe csak akaratlanul lehet. Az apa úgy véli, hogy a jó ízlésű emberek számára Orwell regénye esztétikai értelemben is értékes, szeretné, ha fia jó ízlésűnek bizonyulna, ezért elvárja tőle, hogy tetsszen neki a mű. Bélának van indoka arra, hogy tetsszen számára a regény, mert meg akar felelni az apja elvárásának, de ez az indoka nem válhat esztétikai ítélete okává, csak abban az esetben, ha színlelni akar. Esztétikai ítéletének oka csak a mű által okozott esztétikai élmény lehet, és nem az apjának való megfelelni vágyás indítéka. Kész a kettős kötés csapdája: ha Béla színleli, hogy tetszik neki a regény, akkor hazugságra kényszerül, ha nem színleli, akkor nyíltan csalódást okoz az apának. Az apa hasonló helyzetbe kerül: soha nem lehet biztos benne, hogy fia nem csupán úgy tesz, mintha tetszene neki a mű. A „Légy spontán!”

előző típusával szemben itt a fiú színlelheti, hogy tetszik neki a könyv. Ez hasonlít egy megjátszott orgazmushoz. A „Légy spontán!” első típusában még akkor sem hinné el az apa, hogy a fia tényleg éppen akkor akarja elolvasni a művet, amikor az apa akarja. Ebben a típusában azt kell magától akarnia, amit az apa akar, a „Légy spontán!” második fajtájában viszont valamilyen állapotba kell kerülnie akaratlanul. Lényegi különbség van egy szándék és egy érzés között. Utóbbi esetében értelmes feltenni azt a kérdést, hogy mikor kezdődött, meddig tartott, míg a szándék esetében ez a kérdés értelmetlen. Ha azt akarjuk valakitől, hogy tetszen neki valami, akkor vagy tetszeni fog neki, vagy nem. De sem a tetszés, sem a nem tetszés mentális állapotát nem tudja létrehozni akaratlagosan. Az „Azt akard, amit én akarok tőled, de magadtól akard!” csak akkor nem válik kettős kötéssé, ha véletlenül a másik magától akarja azt, amit én akarok tőle. Erre intuitíve kevesebb az esély, mint arra, hogy tetszeni fog neki az, aminek szándékaim szerint tetszenie kell.

A fenti két példában a kettős kötésben részt vevő mindkét fél kárvallottjává vált az együttműködésnek. Az indokok és okok fent bemutatott konfigurációja a kettős kötést kettős vereséggé változtatta.

Elgondolhatunk azonban olyan esetet, amelyben az apa azért olvastatja el a fiával a regényt, hogy a fia rájöjjön arra, hogy kettős kötést alkalmazott abból a célból, hogy elolvassa. Ez egy terápiás célú kettős kötés, amelyben az apa legfőbb indítéka, hogy fia a deuteró-tanulás révén árnyaltabb tudás birtokába jusson az emberi kapcsolatok ezen ellentmondásos, mégis inspiráló fajtájáról. Akkor válhatnak mindketten a „kommunikációs csapda” nyerteseivé, ha a fia felfogja, hogy az apa intellektuális játékra hívja, amikor azt akarja tőle, hogy úgy cselekedjen, mintha az apa indítékai váltak volna cselekvése okává, közben pedig szigorúan tilos az apa indítékai alapján cselekednie.

Úgy vélem, hogy Orwell *1984* című regényében O'Brien és Winston kettős kötésre épülő intellektuális játéka a fent bemutatott deuteró-tanulás paradigmikus formája. A következőkben a kettős kötésre épülő totalitarizmust a deuteró-tanulás játéktereként ábrázolom és elemzem.

III. AZ UTOLSÓ IRONIKUS

Orwell *1984* című regényében O'Brien a kettős kötések révén olyan kommunikációs helyzeteket hoz létre, melyekben mind áldozatai, mind pedig ő maga egyaránt fejlődik. Kívétel az képezne, ha az általa megkínzott ember mazochista volna. A mazochisták az én olvasatomban a kettős kötés „önző” haszonélvezői. Vagyis a velük való kettős kötésre épülő interakciókban a másik fél automatikusan vesztesnek tekinthető. O'Brien a kettős kötésre épülő kínzás során a következőket mondja Winstonnak:

Mi nem elégszünk meg a negatív engedelmességgel, még a legnyomorultabb megalázkodással sem. Ha végül is megadod magad nekünk, annak saját szabad akaratából kell történnie. [...] Jó. Akkor hát itt az ideje, hogy megtedd az utolsó lépést. Szeretned kell Nagy Testvért. Nem elég engedelmeskedned neki, szeretned kell (Orwell 2006. 281, 310).

Az első idézetből kiderül, hogy O'Brien azt akarja, hogy Winston azt akarja, amit ő akar, de szabad akaratából. A másodikban pedig azt kívánja, hogy Winston az O'Brien által rákényszerített, akaratlagosan nem előidézhető állapotba kerüljön. Látszólag ez a korábban elemzett kétféle kettős kötés újabb variánsa. A lényeges különbség az, hogy a korábban már bemutatott példákban a kettős kötet előidéző autoritás és az áldozat egyaránt vesztesévé vált, míg O'Brien látszólag olyan gonosz terapeutaként jár el, aki a kettős kötetet nem a kliens gyógyítására használja, hanem arra, hogy olyan mértékű rombolást hajtson végre, amely lehetlenné teszi, hogy valaha is újrateremtse önmagát. A pszichoterápia egyik jól ismert alaptechnikája a paradoxonok használata: például előírják a betegnek, hogy produkáljon akaratlagosan tüneteket, amelyekről egyébként meg akarják szabadítani. Úgy vélem a látszat ellenére, hogy O'Brien és Winston a kreatív kettős kötések szekvenciái révén a regény végéig az intenzív deuteró-tanulás állapotában maradnak. Közös játékuk legfőbb kérdése, hogy objektíve létezik-e a személy olyan mértékű inkonzisztenciája, amely végzetessé válhat. Rorty Orwellről írott dolgozatában davidsoni érveket használ arra, hogy igennel válaszoljon.

Valakit rávenni arra, hogy véleményét ok nélkül megtagadja, ez az első lépés afelé, hogy képtelen legyen saját énnel rendelkezni, mivel képtelen lesz a vélekedések és vágyak koherens összeszövésére. Irracionálissá válik, a szó pontos értelmében: képtelen lesz okát adni más vélekedései közé illeszkedő vélekedésének. Nem abban az értelemben lesz irracionális, hogy elveszti a valósággal való kapcsolatát, hanem abban az értelemben, hogy többé nem tud racionalizálni – önmagát önmaga számára igazolni (Rorty 1994. 198).

Az én válaszom, szemben Rortyéval, hogy nincs olyan mértékű inkonzisztencia, amely önmagában végzetes lehet. Akkor válik visszafordíthatatlanná a személyiség szétesése, amikor a személy elveszíti a deuteró-tanulás képességét. Vagyis nem a logikai értelemben vett inkonzisztencia az, ami végzetessé válik Winston számára, hanem a deuteró-tanulásból származó kontroll, a szabad akarat élményének a végleges elvesztése. O'Briennek – akit Rorty a liberális remény végét követő világ hőségének, az utolsó ironikusnak nevez – a közös intellektuális játékhoz rendelkezésére áll a Párt által kidolgozott „valóságsszabályozási” technika, a „duplagondol”. A duplagondol explicit módon a „Légy spontán!” logikájára épül:

[E]lfelejteni valamit, amikor felejteni kell, aztán ismét emlékezni rá, amikor arra van szükség, majd azonnal ismét elfelejteni, s ezenfelül még ezt a módszert alkalmazni magával a módszerrel szemben is – ez az utóbbi volt a legkörülmönfontabb az egészben: tudatosan tudatlanságot előidézni s aztán elfeledkezni a véghezvitt önhipnózisról (Orwell 2006. 42).

O'Brien és a Párt azt akarják, hogy Winston engedelmeskedjen nekik. Ekkor vagy engedelmeskedne, vagy nem. Winston eredendően nem akar engedelmeskedni, mert utálja a rendszert. Arra kényszerítik, hogy engedelmeskedjék. Nem akar meghalni, ezért engedelmeskedik. Nem elégszenek meg azzal, hogy „rákényszerítették az akaratukat”, azt akarják, hogy szabad akaratából engedelmeskedjék. Legyen spontán. Ha Winston éppen akkor szeretne engedelmeskedni nekik, amikor erre kötelezik (vagyis nem tartaná kötelezőnek vagy kényszerűnek), akkor látszólag nem beszélhetnének kettős kötésről. „Ha végül megadod magad nekünk, annak saját szabad akaratodból kell történnie.” Tegyük fel, hogy Winston a megadás iránti pro-attitűd alanya, azaz a megadásra való hajlam állandó karakterjegyével bír, de tekinthetünk pro-attitűdjére mint pillanatnyi motivációra is: éppen akkor, amikor O'Brien felszólítja, hogy adja meg magát, ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy szabad akaratából megadja magát. O'Briennek azonban erre megvan az ellenszere: „Az engedelmesség nem elég. Amíg nem szenved, hogyan lehetne bizonyos az ember afelől, hogy az illető az ő akaratának engedelmeskedik és nem a sajátjának?” (Orwell 2006. 294.) Vagyis Winstonnak engedelmeskednie és egyúttal szenvednie is kell. Tehát nem engedelmeskedhet örömmel. Olvasatomban az is örömteli választásnak tekinthető, ha nem ellenállhatatlan vágyból, hanem a racionális megfontolást követő döntés eredményeként, a tudatos akart élményét átélve cselekszik. Hume (2006. 382) szerint a tudatos akarat „*semmi más [...], csupán az [...], a belső benyomás [...], amelyet érzünk és felismerünk, amikor tudatosan hozzuk létre testiünknek valamilyen új mozgását, illetve szellemünknek valamilyen új észleletét*”. Wegner úgy véli, a tudatos akarat nem valamiféle kauzális pszichológiai folyamat, hanem élmény. „Az akarat amolyan szerzőségi érzelem” (Wegner 2009. 335). „A tudatos akarat a személyes szerzőség szomatikus markere, olyan érzelem, amely hitelesíti az ént mint a cselekvés tulajdonosát” (uo. 337). A tudatos akarat észlelt kontroll, becslés arra vonatkozóan, hogy a személy indokai, tervei milyen valódi oksági hatással bírnak a cselekvés során. A tudatos akarat élménye a személyt megerősíti azon hitében, hogy része van a cselekvés kivitelezésében. Ez az élmény azonban nem objektív mércéje annak, hogy az „akarat” milyen mértékben felelős az okozásért. Ez csak egyetlen forrás a személy cselekedeteinek okaira vonatkozóan.

O'Brien a kettős kötések kényszerítő sorozata révén nem csupán a szabad akarat élményétől akarja megfosztani Winstont, hanem a kontroll visszanyerésének lehetőségétől is. Harry Frankfurt (1969) szellemében képzeljük el, hogy

Winston agyába (a tudta nélkül) beépítenének egy akaratszabályozót, amelynek távirányítója O'Briennél lenne. Ha megnyomná a gombot, Winston átélné a tudatos akarat élményét. A képzeletbeli O'Brien a következőt mondja: „Öt perc múlva szeretned kell Nagy Testvért!” Lássunk három lehetőséget. (1) Öt perc múlva O'Brien megnyomja az akaratszabályzó *remote control*ját. Winston a tudatos akarat illúziójának foglyaként szereti Nagy Testvért. Nem a saját indokai okozzák Nagy Testvér iránti szeretetét, hanem O'Brien számára rejtett indítékai. (2) Amikor O'Brien megnyomja a távirányító gombját, Winston éppen akkor spontán módon szeretni kezdi Nagy Testvért. Két különálló indok ugyanazt az érzést – a Nagy Testvér iránti szeretetet – okozza. Két lehetőség van: vagy átéli a tudatos (fenomenális) akarat élményét, vagy sem. Ha nem éli át, akkor nem szabad akaratából cselekedett, ha átéli, akkor igen. (3) O'Brien megmutatja az akaratszabályozót, Winston elveszíti a tudatos akarat illúzióját. A regényben a patkányok játsszák el a megmutatott akaratszabályozó szerepét, amely arra bírja rá Winstont, hogy „akarja, hogy a másikkal történjék az a dolog”, azzal, akit az utolsó pillanatig nem árult el: Júliával. Az árulást követően képtelenné válik a deuteró-tanulásra, és örökre elveszíti a tudatos akarat illúzióját. Rorty (1994. 198) Orwellről írt esszéjében utal Elaine Scarry *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World* című könyvére (1985), melyben a szerző mellett érvel, hogy a sadista akkor éri el célját, ha nem csupán szenvedést tud okozni, hanem emellett sikerül megaláznia is áldozatát. A sadizmus végső célja az, hogy az áldozatot olyan tette kényszerítse, amelyet többé nem lehet meg nem történné tenni. O'Brien áldozatait hónapokig kettős kötésben tarja, folyamatosan a választás illúzióját kínálja nekik, miközben a valóságban egyetlen választás létezik: a hírhedt százegy szoba, ahol bekövetkezik a személység visszavonhatatlan szétदारabolása, Winston esetében a patkánykaland és Júlia elárulása. A kettős kötések révén O'Brien előidézi Winstonban azt az állapotot, amit Donald Davidson az irracionális paradoxonának nevez, amely – értelmezésem szerint – önmagában, a kontroll élményének elvesztése nélkül, nem végzetes.

IV. AZ IRRACIONALITÁS PARADOXONAI

Rorty (1994. 198) szerint O'Brien az irracionális paradoxonát idézte elő Winstonban, amely végzetessé vált számára. A következőkben bemutatom az irracionális paradoxonának davidsoni elemzését, majd emellett érvelek, hogy a bizalom mint a „Légy spontán!” egyik alelete aláássa Davidsonnak (1993. 159–180) az irracionális paradoxonairól adott értelmezését. Az irracionális normatív fogalom: irracionálisan cselekedni, dönteni, irracionális vélekedésekben hinni, irracionális érzelmeket átélni csak akkor lehet, ha létezik egy standard, amelytől valamilyen okból eltérünk. Az externális standardoktól eltérő személyt a standar-

dok szerint cselekvők tekinthetnek irracionálisnak, de az irracionalitás paradoxonáról csak egy személy vélekedéseinek, ítéleteinek, cselekvéseinek, szándékainak, érzelmeinek inkonzisztenciája vagy inkoherenciája esetén beszélhetünk. Az irracionalitás paradoxonáról akkor beszélhetünk, amikor az adott személy nemcsak elfogadja, hogy A és B cselekedet közül azt kell választania, amely mellett nyomósabb érveket tud felsorakoztatni, hanem a cselekvés alkalmával ezt az elvet be is tartja. Akkor tekinthetünk irracionálisnak egy cselekedetet, ha a cselekvő másodrendű elvével – mely szerint a legjobb belátása szerint kell eljárnia – szemben jár el. A másodrendű elv megsértése nélkül Davidson szerint nem beszélhetünk a személyen belüli irracionalitásról, belső inkonzisztenciáról. Ha Winstonnak a legjobb belátása szerint A-t kéne cselekednie, mégis B-t cselekszi, és nem tartja magát ahhoz a másodrendű elvéhez, mely szerint legjobb belátása szerint kell eljárnia, akkor nem a másodrendű alapelv alapján döntött a két cselekedet között, vagyis döntése csupán a külső szemlélő nézőpontjából tekinthető irracionálisnak, belülről nem az. Az a feltételes ítélet, hogy „ha minden rendelkezésemre álló információt mérlegre teszek, akkor A-t kell tennem”, logikailag nem mond ellent annak a nem feltételes ítéletnek, hogy „B-t kell tennem”. Belső inkonzisztencia csak akkor jelentkezik, ha elfogadom azt az alapelvet, hogy az összes rendelkezésre álló információt mérlegre téve kell döntenem, és nem az alapján döntök. Davidson szerint ahhoz, hogy belső irracionalitásról beszélhessünk, kell egy másodrendű elv, amelyet megsértünk. Tehát van egy elv, amelyet nem tartunk be. Az elv elfogadása, majd tudatos megsértése a belső irracionalitás racionális feltétele.

Izgalmas kérdés, hogy mi történne akkor, ha Winston másodrendű elve az lenne, hogy ne a legjobb belátása szerint cselekedjék. Abban az esetben, ha legjobb belátása szerint A és B cselekedet közül A-t kellene választania, viszont másodrendű elve az, hogy ne legjobb belátása szerint cselekedjen, akkor jár el a másodrendű elvét figyelembe véve, azaz racionálisan, ha B-t választja. Vagyis ha másodrendű elve az, hogy ne a legjobb belátása szerint cselekedjen, akkor a legjobb belátása alapján véghezvitt cselekedete belülről irracionális, miközben külső nézőpontból racionális. A regényből kiderül, hogy Winston legjobb belátása szerint bármit és bárkit elárulhat (anélkül, hogy visszafordíthatatlanul széthullana személyisége), azért, hogy megszabaduljon a kínzásoktól, kivéve Júlia iránti szerelmét. Amikor nem csupán színleli, de akarja is, hogy Júlia arcát tépjék szét a patkányok és ne az övét, akkor legjobb belátása ellenére cselekszik, azaz irracionális. Ha viszont másodrendű elve az, hogy ne legjobb belátása szerint cselekedjék, akkor racionálisan cselekedett, amikor elárulta Júliát. Külső nézőpontból joggal tekinthetjük irracionálisnak, ha valaki nem legjobb belátása alapján cselekszik, belső nézőpontból viszont nem szükségképpen irracionális a választása.

Amikor a regényben Winston és Júlia találkoznak azt követően, hogy előbbi a százegyedik szobában kétségbeesésében azt mondta, hogy Júliával csináljátok,

megvallják egymásnak, hogy elárulták a másikat, és ez a kölcsönös beismerés egyben szerelmük semmivé foszlásának tudomásulvétele is. Az árulás előfeltétele a bizalom, csak az árulhat el bennünket, akiben bízunk.

V. A BIZALOM MINT KETTŐS KÖTÉSRE ÉPÜLŐ DEUTERO-TANULÁS

Úgy vélem, a „Bízni akarok benned!” a „Légy spontán!” eddig bemutatott, a kettős kötésen alapuló logikája szerint írható le. A kettős kötéssel szemben a bizalomról sok cikket írtak az analitikus hagyományban. Arra a kérdésre, hogy milyen feltételek fennállása esetén beszélhetünk bizalomról, csak akkor adhatunk kimerítő választ, ha különféle dimenzióit vizsgáljuk. Az egyik dimenzió a bizalom és a megbízhatóság fogalmi természete, a másik az ismeretelmélete, a harmadik a bizalom értéke, a negyedik pedig arra keresi a választ, hogy miféle mentális attitűd a bizalom. Mivel vizsgálódásom jelen célja csupán annak bemutatása, hogy a „Bízni akarok benned!” a „Légy spontán!” analógiájára működik, ezért nem vállalkozom az összes dimenzió bemutatására.

A bizalom ismeretelméleti szempontú vizsgálata során a legfőbb megválaszolásra váró kérdés, hogy milyen módon igazolható a bizalmam (vö. Baker 1987, de Sousa 1987). Akkor tesz fel az emberek maguknak a kérdést, hogy bízhatok-e vagy sem, amikor a bizalom egyáltalán nem magától értetődő. Vagyis akkor mondjuk valakinek, hogy bízni szeretnénk benne, amikor felmerülhet, hogy talán nem bízhatunk benne. Kérdéses tehát, hogy a bizalom racionálisan megalapozható-e, mivel a bizalom lényegi vonatkozása a kockázat. Az a szándékunk, hogy a racionális reflexió révén a kockázatot nullára csökkentjük, egyben a bizalmat is megszünteti. Annál nagyobb bizalomra van szükség, minél nagyobb a kockázat, minél kisebb a kockázat, annál kevésbé kell bízunk valakiben. Ha azt mondom, hogy „Nagyon bízom benned”, ezzel azt implikálom, hogy nagyon nagy annak a kockázata, hogy nem bízhatok benned. A „nem bízom benned” is ugyanezt fejezi ki, csak negatív formában. A bizalom inherens része, hogy vaká tesz bennünket azokkal az evidenciákkal szemben, amelyek aláássák abba a személybe vetett bizalmunkat, akiben bízni szeretnénk. Amikor bízni akarok valakiben, akkor (érthető okokból) szeretném úgy vállalni a kockázatot, hogy ne kelljen vállalnom. Ugyanis ha valamiképpen szavatolni tudná az, akiben bízni szeretnénk, hogy nincs semmi kockázat abban, hogy bízom benne, akkor rögtön értelmét is vesztené az a kérdés, hogy bízhatok benne vagy sem. Amikor felvetődik bennünk, hogy bízhatunk valakiben, ez rögtön azt is implikálja, hogy lehetséges, hogy nem.

A kettős kötés logikája explicit módon tetten érhető. A bízni kívánó személy azt akarja attól, akiben bízni szeretne, hogy azt akarja, amit ő akar, de spontán módon. A bizalom kérdése például a szerelem esetében azért merül fel, mert a szerelem nem akaratlagosan keletkezik és múlik el. Winston bizalma Júlia iránt

tekinthető stratégiai értelemben (és nem igazságvezérelt módon) racionálisnak: nem azért bízott benne, mert ellenőrizte megbízhatóságát, hanem azért, mert enélkül nem alakíthatott volna ki szerelmi kapcsolatot vele. A bizalmat szavazó személy tanul abból, ahogyan megtapasztalja a bizalomnak mint kettős kötésnek az egyszerre vonzó és taszító inkonzisztenciáját. A bizalom mint kettős kötés akkor válik patológiussá, amikor nem kíséri deuteró-tanulás.

Interpretációm a bizalom egy lehetséges, ismeretelméleti alapú értelmezése. Ennek alapján nézzük azt az esetet, amikor Winston elfogadja, hogy legjobb megfontolása alapján kell mindig döntenie, és ezt a másodrendű elvet követve arra a megfontolásra jut, hogy bízunk Júliában. A-t kell cselekednie, ha bízunk, és B-t ha, nem. Davidson (1993. 159–180) elemzése szerint ha legjobb megfontolásai alapján A-t kellene cselekednie, és mégis B-t cselekszi, akkor irracionális, vagyis olyan okok késztették cselekvésre, amelyek az adott cselekvésnek nem indokai. A bizalom esetében azonban megdőlni látszik elmélete. Úgy vélem, hogy a bizalomhoz inherensen kapcsolódó kockázat következtében mindkét cselekvést tekinthetjük racionálisnak és irracionálisnak. Vagyis ha akarom, A cselekvés okai ugyanezen cselekvés indokai is (vagyis a cselekvés racionális), de egy másik értelmezés esetén nem indokai, csak okai (azaz irracionális), és B cselekvés esetén ugyanez állítható. Ha Winstonnak az lenne a másodrendű elve, hogy ne legjobb belátása szerint cselekedjen, akkor A és B cselekedetek esetében épp azok az anomáliák keletkeznének, mintha a legjobb belátása szerint cselekedne. Tehát Davidson elvét is „összegubancolja” a kettős kötés.

Ellene vethető, ha nehéz is döntenie, azért a bízni kívánó személy mondhatja, hogy legjobb belátása szerint A cselekvés mellett döntött, és ha B-t cselekszi, akkor irracionálisan jár el. Vagyis a bizalom sem különbözik a többi döntési helyzettől. A „nagyon bízom benned” és az „egyáltalán nem bízom benned” állítások véleményem szerint hasonlítanak a kacsá-nyúl ábrára, amelyet Wittgenstein (1992) az aspektuslátás paradigmatis formájának tekint. Mondhatja-e valaki, hogy legjobb belátásom szerint nyulat látok és nem kacsát, vagy fordítva? Ebben a döntési helyzetben vajon van-e értelme a „legjobb belátás alapján” hozott döntésről beszélni? A bizalmat az én olvasatomban az aspektuslátás analógiájára kell elgondolni. Az aspektuslátás Wittgenstein szerint valamiként-látás. Valamiként-látásról csak akkor beszélhetünk, amikor az adott tárgy egymást kizáró módokon érzékelhető. Értelmetlen lenne például azt mondanunk, hogy valaki a kést késnek látja, a kanalat kanálnak. Vagyis a valamiként-látás az észlelés speciális esete (uo. 282). Amikor bízni kezdünk valakiben, akiben korábban nem bízunk, akkor az adott személyre irányuló attitűdünk változik meg, az a mód, ahogyan reagálunk viselkedésmintázataira, és nem a személy. Ez konzisztens azzal a nézettel, mely szerint lehetséges, hogy X személy igazolt igaz vélekedések alapján állítja, hogy bízhat Y-ban, és mégsem bízunk benne.

A fenti érveknek ellene vethető, hogy az arra vonatkozó döntés: bízom-e vagy sem, más, mint a bizalomból fakadó újabb döntés. Ha a döntés a bizalomra vo-

natkozik, akkor a következőképpen érvelhetünk amellett, hogy Davidson téved az irracionalitás paradoxonát illetően. Winston legjobb megfontolása szerint joggal kockázatosnak tartja, hogy Júlia cserbenhagyja (ami a bizalom egyik leírása). Döntését a legjobb belátása alapján hozza meg, bízik Júliában, mivel a bizalom inherens része, hogy megvan a kockázata annak, hogy Júlia cserbenhagyja. Ez racionális. Ám mivel a bizalom Gestalt-váltáson alapszik, ugyanez a döntés irracionálisként is modellezhető. Winston legjobb belátása alapján joggal kockázatosnak tartja, hogy Júlia cserbenhagyja (ami a bizalom egyik leírása). Döntését legjobb belátása alapján hozza meg, nem bízik Júliában, mivel a bizalom inherens része, hogy megvan a kockázata annak, hogy Júlia cserbenhagyja.

A fő ellenvetés azon állításommal szemben fogalmazható meg, mely szerint a bizalomhoz inherensen kapcsolódó kockázat következtében A és B cselekvést egyaránt tekinthetjük racionálisnak és irracionálisnak. Ugyanis azt követően – szól az ellenérv –, hogy Winston amellett *dönt*, bízik Júliában, csak az a cselekvése tekinthető (a bizalmat illetően) racionálisnak, amelyet a bizalom mint indokokoz. Vagyis ha a legjobb belátása alapján úgy dönt, hogy bízik Júliában, és úgy cselekszik, mintha nem bízna, irracionális.

Fő ellenvetésem az, hogy a bizalom nem döntés, hanem Gestalt-váltás eredménye, amint azt korábban bizonyítottam. Mivel a davidsoni másodrendű elv betartása vagy semmibevétele irreleváns arra vonatkozóan, hogy bizalmat szavazok vagy sem, érdektelen felvetni, hogy a bizalom által okozott cselekvés racionális vagy irracionális. Értelmezésem szerint ez a deuteró-tanulás iskolája.

VI. AZ 1984 A MAZOCHISTÁK PARADICSOMA

Mint már említettem, O'Brien kettős kötéseik által létrehozott világának boldog lakója lehet a mazochista. A mazochista pro-attitűdje, fő karakterjegye a szenvedés iránti vágy, vagyis olyan ember, aki szabad akaratából vállalja a szenvedést. Tegyük fel, hogy Winston mint mazochista vágyik a szenvedésre, utálja Nagy Testvért, ezért ha szabad akaratából tudná szeretni, akkor egyben fájdalmat is érezne, hiszen eredendően gyűlöli. Szeretni viszont nem lehet akaratlagosan: vagyis a mazochista mindenképpen csalódik, azaz örömet él át. Kissé fájjalja, azaz örömmel tölti el, hogy nem képes akaratlagosan szeretni Nagy Testvért, ami még nagyobb fájdalomhoz segítené. A nagy fájdalom elérhetetlenségéből származó szomorúság viszont kisebb örömet okoz neki. Az o'brieni jövő a mazochisták paradicsoma: „Ha el akarod képzelni a jövőt, képzelj el egy csizmát, ami örökké egy emberi arcon tapos” (Orwell 2006. 295). „Aki elveszíti énjét, megtalálja azt, aki megtalálja, elveszíti azt.”

IRODALOM

- Baker, Judith. 1987. Trust and Rationality. *Pacific Philosophical Quarterly*. 68. 1–13.
- Bateson, Gregory et al. 1956. Toward a Theory of Schizophrenia. *Behavioral Science*. 1. 251–264.
- Bateson, Gregory 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. San Francisco, Chandler.
- Davidson, Donald 1993. Az irracionalitás paradoxonai. Ford. Szummer Csaba. In Szummer Csaba – Erős Ferenc (szerk.) *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, Cserépfalvi. 159–180.
- Davidson, Donald 2001. Actions, Reasons, and Causes. In uő. *Essays on Actions and Events*. Oxford, Clarendon Press. 3–19.
- Frankfurt, Harry 1969. Alternative Possibilities and Moral Responsibility. *Journal of Philosophy*. 66/23. 829–839.
- Grünbaum, Adolf 1996. *A pszichoanalízis alapjai*. Ford. Ehmann Bea – Győri Miklós – Kavetzky Péter. Budapest, Osiris.
- Hume, David 2006. *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Budapest, Akadémiai.
- Lipset, David 1980. *Gregory Bateson: The Legacy of a Scientist*. Englewood Cliffs/NJ, Prentice Hall.
- Orwell, George 2006. *1984*. Ford. Szijgyártó László. Budapest, Európa.
- Rorty, Richard 1994. *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*. Ford. Boros János – Csordás Gábor. Pécs, Jelenkor.
- Scarry, Elaine 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York, Oxford University Press.
- Skinner, Burrhus F. 2004. *Szabadon fogva*. Ford. Kemenes Inez. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Sousa, Ronald de. 1987. *The Rationality of Emotion*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Wegner, Daniel M. 2009. *A tudatos akarat illúziója*. Ford. Siklaki István. Budapest, Kossuth.
- Wittgenstein, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz.